

Αντό: Πλωτίνος

Pierre Hadot: *Πλωτίνος ή η απλότητα του βλέμματος* (μτφρ.: Ε. Δελλή). Αθήνα: Αρμός 2007, 366 σ., 13,50 €.

Κρίνει ο Ιωάννης Παπαχρήστου (Υπ. Δρ Φιλοσοφίας, Παν. Αθηνών)

g.papachristou@yahoo.gr

Η ελληνική έκδοση αυτού του έργου του Αντό περιέχει ένα προοίμιο από τον Μιχάλη Κακούρο (σ. 9-63), όπου σκιαγραφείται η ακαδημαϊκή πλευρά του Αντό και η μέθοδος την οποία εφάρμοσε στις φιλολογικές, ιστορικές και φιλοσοφικές του μελέτες με αναφορές σε συγκεκριμένα έργα του. Οι δύο ενότητες στις οποίες χωρίζεται το προοίμιο («Η ιστορία, η φιλολογία και ο Pierre Hadot», «Η αρχαία φιλοσοφία ως τρόπος ζωής και ο Pierre Hadot») το καθιστούν ένα είδος, όπως εύστοχα το χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας του προοιμίου, εισαγωγής στην ανάγνωση του έργου του Αντό (σ. 9). Ως προτέρημα αυτής της εισαγωγής αναμφίβολα πρέπει να σημειωθεί ότι παρατίθεται και το γαλλικό πρωτότυπο σε όλα τα παραθέματα που χρησιμοποιούνται από την εργογραφία του Αντό. Έτσι ο αναγνώστης μπορεί και ο ίδιος να έχει πρόσβαση στις ιδέες του Αντό χωρίς διαμεσολαβήσεις. Το προοίμιο ακολουθείται από ένα σημείωμα της μεταφράστριας Ευδοξίας Δελλή, το οποίο πολύ λίγα έχει να προσθέσει σχετικά με τον Αντό σε όσα μπορεί κανείς να βρει στο προοίμιο της έκδοσης. Επιπλέον, στις τελευταίες σελίδες της έκδοσης αυτής βρίσκει κανείς έναν ιδιαίτερα χρηστικό επίλογο –αφού ο συγγραφέας εδώ επεξηγεί τις προθέσεις του ως προς αυτό το βιβλίο– και δύο παραρτήματα διά χειρός Αντό: τη «χρονολογική βιογράφηση» (όρος μάλλον αδόκιμος στα νέα ελληνικά) του Πλωτίνου και αναλυτική βιβλιογραφία.

Η μετάφραση στα ελληνικά από την τελευταία αναθεωρημένη γαλλική έκδοση του 1997 μας μεταφέρει τη γλαφυρότητα και τη ζωντάνια του λόγου του Αντό. Ωστόσο, οι αποδόσεις των παραθεμάτων από τις *Εννεάδες* και το *Περί του Πλωτίνου βίου* του Πορφύριου από τα αρχαία ελληνικά στα νέα σε πολλές περιπτώσεις είναι άστοχες. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω: Πρώτον, η λέξη *αίσθητόν* (V.1.12.5) και η λέξη *ἀντίληψις* (I.4.10.6) μεταφράζονται αντίστοιχα ως «συνειδητό» (σ. 120) και «συνείδηση» (σ. 124) – θα μετέφραζα στην πρώτη περίπτωση «γίνεται αντιληπτό (με τις αισθήσεις)» και στη δεύτερη ως «αντίληψη». Δεύτερον, η έκφραση *μάλιστα έναργως* (IV.4.2.3) μεταφράζεται «μέσα σε μια ολική φάνεια» (σ. 130) – θα μετέφραζα «πολύ καθαρά». Τρίτον, η έκφραση *ἡ θεοειδής ἀγλαΐα* (I.6.9.14) μεταφράζεται «η θείκη λάμψη» (σ. 104) – αλλά τα δύο συνθετικά της λέξης θεοειδής (θεός και είδος) μας καθοδηγούν στο να με-

ταφράσουμε την έκφραση ως «η θεόμορφη λάμψη». Τέταρτον, παραπλανητική είναι η μετάφραση της λέξης είδος ως «ομορφιά» (σ. 141) στην πρόταση τὸ ἐμφαινόμενον ἐν τοῖς ἄστροις είδος (II.9.16.52-3) – θα μετέφραζα «το είδος (μορφή) που εμφανίζεται μέσα στα άστρα». Πέμπτον, μία αράδα πιο κάτω η έκφραση καὶ σέβας αὐτὸν λαμβάνει, οἷα ἀφ’ οἴων; (II.9.16.54-5) μεταφράζεται ως «ούτε κυριεύεται από θρησκευτικό δέος που θα τον έκανε να πει: “Τι ομορφιά! Ποιο κάλλος την εγέννησε;”» (σ. 141), μετατρέποντας την πρόταση του Πλωτίνου από λακωνική σε δραματική! Υποψιάζομαι ότι, τουλάχιστον όσον αφορά σε μεταφραστικές ανακρίβειες χωρίων των τριών πρώτων *Εννεάδων* του Πλωτίνου και του *Περί του Πλωτίνου βίου* του Πορφύριου, αν η μεταφράστρια πράγματι είχε συμβουλευτεί τη φιλολογικά άρτια και φιλοσοφικά έγκυρη μετάφραση του Παύλου Καλλιγά [1], όπως η ίδια αναφέρει (σ. 85), θα είχαν αποφευχθεί πολλά λάθη.

Στο βιβλίο αυτό ο Αντό προσεγγίζει τον Πλωτίνο (204-270 μ.Χ.) μέσα από ένα ιδιαίτερο πρίσμα, αυτό του μυστικισμού. Μελετώντας τις *Εννεάδες*, κάποιος μπορεί να σταθεί αμήχανος ενώπιον ορισμένων χωρίων που περιγράφουν ή υπονοούν ότι ο Πλωτίνος εννοούσε και βίωνε ένα μέρος του φιλοσοφικού του στοχασμού ως μυστική εμπειρία. Αυτά τα χωρία, πέραν της αμηχανίας που προκαλούν και την οποία ο αναγνώστης είναι υποχρεωμένος να χειριστεί και να ερμηνεύσει, εγκυμονούν τον κίνδυνο να επισκιασθεί η κατά τα άλλα αμιγώς φιλοσοφική αφορμή του Πλωτίνου προς όφελος της ανάδειξης μιας μυστικής διάστασης των λόγων του. Εκείνο δηλαδή που θα πρέπει κανείς να λαμβάνει υπ’ όψη του είναι η πρόθεση του ίδιου του Πλωτίνου. Διότι είναι τελείως διαφορετικό να μας κατευθύνει ο ίδιος ο φιλόσοφος προς μια μυστική ανάγνωση των λόγων του από το να κατευθυνθούμε προς τα εκεί χωρίς ο Πλωτίνος να είχε τέτοια πρόθεση. Ένα κείμενο είναι πάντα εκεί για να μας κατευθύνει. Πριν απ’ όλα, δηλαδή, πρέπει να ακούσουμε τι έχει να μας πει. Αυτό βέβαια δεν ισχύει μόνο για τα αρχαία κείμενα που διαθέτουμε· αποτελεί σαφώς μια καθολική και διαχρονική αρχή της ανάγνωσης.

Με την πάροδο των αιώνων, εκτός από τη συσσώρευση φιλοσοφικών ερωτημάτων και προσπαθειών απάντησής τους υπάρχει και κάτι άλλο που γοητεύει τους μελετητές: το εγχείρημα να εντοπίσουν στοιχεία της προσωπικότητας των ίδιων των φιλοσόφων, είτε μέσα στα κείμενά τους που διασώθηκαν είτε στις μαρτυρίες που σχετίζονται με το έργο και με γεγονότα της ζωής τους. Εκ πρώτης όψεως, στην περίπτωση των φιλοσόφων της αρχαιότητας η προσπάθεια να αντλήσει ο μελετητής στοιχεία της προσωπικότητάς τους μοιάζει να αποφέρει καρπούς, δεδομένης μιας σημαντικής αλήθειας για την αρχαία φιλοσοφία: εκείνα τα χρόνια η φιλοσοφία αποτελούσε έναν τρόπο ζωής, δηλαδή μια συγκεκριμένη στάση απέναντι στη φύση, τον άνθρωπο, την κοινωνία. Άρα, το να διαβάσουμε το έργο τους θα ισοδυναμούσε με την “ανάγνωση” της προσωπικότητάς τους. Το βήμα ωστόσο να πλησιάσουμε την προσωπικότητα μέσω της φιλοσοφικής τους στάσης σχεδόν σε κάθε περίπτωση είναι μετέωρο, αφού το να γνωρίσεις έναν άνθρωπο προϋποθέτει πρωτίστως την καθημερινή τριβή μαζί του – και ήδη από έναν αρχαίο φιλόσοφο μας χωρίζουν χιλιάδες χρόνια.

Αυτό το έργο του Αντό εκκινεί ακριβώς από την αντίληψη ότι η φιλοσοφία στην αρχαιότητα εννοείται ως τρόπος ζωής. Γι' αυτό λοιπόν επιχειρεί να εντοπίσει μέσα στις *Εννεάδες* και στο *Περί του Πλωτίνου βίου* του Πορφύριου βασικά χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας του Πλωτίνου. Ο λόγος για τον οποίο ο Αντό επέλεξε να δώσει στα κεφάλαια αυτού του βιβλίου τους τίτλους «Προσωπογραφία», «Επίπεδα του εγώ», «Παρουσία», «Έρωτας», «Αρετή», «Ηπιότης», «Μοναξιά» μάς δίνεται από τον ίδιο και εντέλει δικαιολογείται από το περιεχόμενο του βιβλίου: «οροθετούν σωστά την εσωτερική διαδρομή του Πλωτίνου και είναι σημαντικά συστατικά μέρη του "ψυχικού του πορτραίτου"» (σ. 339). Με το βιβλίο αυτό, λοιπόν, ο Αντό επιχειρεί να σκιαγραφήσει το «ψυχικό πορτραίτο» του Πλωτίνου.

Μέσα από τις διάφορες μαρτυρίες του Πορφύριου, μαθητή του Πλωτίνου, στην πιο αξιόπιστη βιογραφία που διαθέτουμε για τον φιλόσοφο, στο *Περί του Πλωτίνου βίου*, καθώς και μέσα από διάφορες θέσεις του Πλωτίνου, όπως αποτυπώνονται στις πραγματείες του, ο Αντό επιλέγει να στηρίξει αυτό το πορτραίτο στο γεγονός ότι ο Πλωτίνος επιζητούσε την υπέρβαση του αισθητού σώματος, με σκοπό την άνοδο στον νοητό κόσμο και τη θέαση της απόλυτης αρχής και πηγής των πάντων (σ. 106). Η ραχοκοκαλιά της φιλοσοφίας του Πλωτίνου είναι ένα οντολογικό σχήμα – μια ιεραρχημένη ακολουθία οντοτήτων η οποία αποτελεί το διάγραμμα του κόσμου. Κάθε επίπεδο της ακολουθίας προέρχεται από ένα τελειότερο και πρότερο οντολογικά και λογικά επίπεδο. Κάθε επίπεδο συγκροτείται ως τέτοιο σε αναφορά με το προηγούμενο και τελειότερό του και προέρχεται από αυτό. Εν – Νους – Ψυχή – αισθητός κόσμος: Αυτό είναι το ιεραρχημένο οντολογικό σχήμα του Πλωτίνου. Το Εν βρίσκεται επέκεινα του όντος –δηλαδή επέκεινα του νοητού κόσμου– και είναι αρχή των πάντων. Ο Νους και η Ψυχή αποτελούν τον νοητό κόσμο, με την Ψυχή να ανήκει στον νοητό κόσμο αλλά να μορφοποιεί τον κατώτερό της αισθητό κόσμο. Ο Νους γεννάται από το Εν, η Ψυχή γεννάται από τον Νου και ο αισθητός κόσμος γεννάται από την Ψυχή.

Γιατί όμως ο Πλωτίνος επιζητούσε την επιστροφή στον τελειότερο και θείο νοητό κόσμο; Ο Πλωτίνος θεωρούσε ότι οι κατώτερες οντότητες διαθέτουν μια εγγενή, θα λέγαμε, επιθυμία να επιστρέψουν στην ανώτερη οντότητα από την οποία προήλθαν. Η επιστροφή αυτή νοείται ως στροφή της προσοχής από ένα πράγμα σε ένα άλλο. Για παράδειγμα, η Ψυχή που κατέρχεται σε ένα αισθητό σώμα επιθυμεί να επιστρέψει στον νοητό κόσμο στον οποίο ανήκει, στρέφοντας την προσοχή της στον ανώτερό της Νου. Για να το πούμε διαφορετικά, η Ψυχή, διαθέτοντας ένα νου είδωλο του τέλειου Νου που την γέννησε, συγκεντρώνει την προσοχή της (πρόκειται για νοητική διεργασία) στον Νου έως τη στιγμή που θα ενωθεί με αυτόν. Από εδώ ακριβώς απορρέει η θέση του Πλωτίνου ότι ο φιλοσοφικός βίος οφείλει εκτός των άλλων, και κυρίως, να είναι μια διαρκής άσκηση που θα απαλλάξει την Ψυχή από τις φροντίδες του αισθητού σώματος, ώστε η Ψυχή να ανέλθει στον Νου και ως καθαρή νόηση, ως Νους, να θεαθεί το Εν, το Αγαθό. Στον πυρήνα του βιβλίου του Αντό βρίσκεται αυτή ακριβώς η πλωτινική ιδέα: ως Ψυχή, ο Πλωτίνος, απεκδύεται και ο ίδιος το αισθητό του σώμα, ανέρχεται στον νοητό κόσμο ταυτιζόμενος με το θείο, δηλαδή με τον Νου, όπου δεν γίνεται τίπο-

τα άλλο παρά ο αληθινός εαυτός του (πρβ. εδώ την περίφημη και παράξενη περικοπή στην οποία ο Πλωτίνος περιγράφει αυτή την επιστροφή του στον νοητό κόσμο (IV.8.[6.+]1.1-11).

Ο Αντό ερμηνεύει την επιστροφή ως μια εσωτερική πνευματική εμπειρία. Η μυστική αυτή εμπειρία εκλαμβάνεται από τον Αντό ως αναφορά του Πλωτίνου σε επίπεδα του εγώ. Η Ψυχή ενόσω ενυπάρχει σε κάποιο αισθητό σώμα αποτελεί το ένα επίπεδο του εγώ. Το αρχέτυπο όμως του προηγούμενου επιπέδου είναι η Ψυχή που ενώνεται με τον Νου· αυτό αποτελεί το νοητό εγώ. Η στροφή στο επίπεδο του νοητού εγώ, σύμφωνα με τον Αντό, είναι η συνείδηση της πραγματικής μας φύσης, με την οποία ταυτιζόμαστε (σ. 117-9, 122-3). Ο Αντό επιμένει ιδιαίτερα στην ιδέα της συνειδητής στροφής προς τον αληθινό εαυτό. Η συνείδηση είναι για τον Αντό η εσωτερική αίσθηση που μας αναγκάζει να υπερβούμε τον εαυτό μας που καταγίνεται με τις αισθητές φροντίδες για να θυμηθούμε τον αληθινό, νοητό εαυτό μας.

Η ταύτιση με τον πραγματικό εαυτό σημαίνει στον Πλωτίνο ταύτιση με τον ίδιο τον Νου. Μια από τις πιο σημαντικές σχέσεις που προσδιορίζει τη φύση του Νου είναι ότι ο Νους, τα νοητά και η νόηση ταυτίζονται. Ο Νους, άλλως ειπείν, είναι η ενότητα της πολλαπλότητας των νοητών. Επομένως, η καθαρή και άμεση νόηση είναι για τον Πλωτίνο αυτονόηση, εφόσον ο Νους, νοώντας τα νοητά με τα οποία ταυτίζεται, νοεί τον εαυτό του. Για τον Αντό, η ενότητα και ταυτότητα του Νου με τα νοητά καθιστά τον Νου διαρκώς παρόντα: «ο Θεός άλλωστε δεν υπάρχει μόνο μέσα μας. Είναι εξίσου μέσα στον κόσμο. [...] Άρα ο Θεός είναι η πλήρης παρουσία – η ταυτόχρονη παρουσία του εγώ μας στον εαυτό του και των άλλων όντων αναμεταξύ τους» (σ. 163-4). Καθώς ανερχόμαστε στο επίπεδο του Νου, η παρουσία αυτής της θείας και αιώνιας ζωής ενεργοποιεί μια άλλη βαθύτερη εμπειρία: τον έρωτα. Ο Αντό χαρακτηρίζει τον έρωτα ως εμπειρία που «αρχικά είναι η εντύπωση μιας άπειρης ορμής» (σ. 183). Ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύεται ο Αντό την έννοια του έρωτα στον Πλωτίνο μάς αφήνει με τη βεβαιότητα ότι ο έρωτας αποτελεί εξ ορισμού μυστική εμπειρία της Ψυχής (σ. 191, 201, 203, 204, 217). Όπως θα ανέμενε κανείς για έναν φιλόσοφο που έτασσε εαυτόν στην πλατωνική φιλοσοφική παράδοση, ο Πλωτίνος αντιλαμβανόταν το Αγαθό ως απολύτως επιθυμητό. Η επιθυμία της Ψυχής για το Αγαθό μετατρέπεται στην ανώτατη μορφή της ερωτικής εμπειρίας.

Τι συμβαίνει όμως όταν η Ψυχή επανέλθει στο αισθητό σώμα ύστερα από την εμπειρία που βίωσε στον νοητό κόσμο; Ηθική διδαχή του Πλωτίνου είναι να ασκεί κανείς την αρετή στον καθημερινό βίο, ώστε να προετοιμάζει την Ψυχή του για να καταφέρει και πάλι να αναχθεί στον νοητό κόσμο. Η ταύτιση με τον αληθινό, νοητό εαυτό απαιτεί την άσκηση των πολιτικών αρετών (σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ανδρεία) που αποτελούν είδωλα της σοφίας του Νου. Η άσκηση της αρετής, σημειώνει ο Αντό, εξαγνίζει την Ψυχή. Πρόκειται για κάθαρση την οποία πασχίζει η Ψυχή να πετύχει αφήνοντας πίσω τις φροντίδες του σώματος στο οποίο κατέρχεται (σ. 239-41).

Θα αφήσω τον αναγνώστη να βρει μόνος του τα στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητα του Πλωτίνου διαβάζοντας τον Αντό. Το βιβλίο αυτό δεν αξιώνει να είναι μια αυστηρή φιλοσοφική μελέτη για τον Πλωτίνο. Ο ίδιος ο συγγραφέας δίνει το στίγμα της κατεύθυνσης του βιβλίου, όταν ευθύς εξ αρχής σημειώνει ότι μεταφράζει τις ελληνικές λέξεις νοῦς και νοητός ως «πνεύμα» και «πνευματικός» αντίστοιχα (esprit/spirituel): «για να εκφράσω όσο το δυνατόν καλύτερα τον μυστικό και ενορατικό χαρακτήρα του Πλωτίνου» (σ. 88).

Η διεθνής βιβλιογραφία για τον Πλωτίνο έχει διογκωθεί τα τελευταία 50 χρόνια. Οι *Εννεάδες* μελετώνται ενδελεχώς. Ο Αντό έγραψε το βιβλίο αυτό το 1963 και έκτοτε, όπως ο ίδιος μαρτυρεί στον επίλογο του βιβλίου, αναθεώρησε κάποια σημεία του εμπλουτίζοντάς το με νέα πορίσματα (σ. 337-9). Ένα βιβλίο όπως αυτό, που είναι μια προσωπική κατάθεση για τον χαρακτήρα του Πλωτίνου γραμμένη σε ύφος και τόνο προσωπικό που αγγίζει τα όρια της λογοτεχνίας, μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα από όποιον βρίσκεται σε επαφή με το έργο του Πλωτίνου και τη διεθνή βιβλιογραφία. Έχω την πεποίθηση ότι, με δεδομένη τη σχεδόν ανύπαρκτη μεταφρασμένη στα ελληνικά δευτερεύουσα βιβλιογραφία για τον Πλωτίνο, ένας αναγνώστης μπορεί εύκολα να παραπλανηθεί και να παρανοήσει. Γι' αυτό λοιπόν θεωρώ ότι της ανάγνωσης αυτού του βιβλίου του Αντό πρέπει να προηγηθεί η προσεχτική μελέτη των λόγων του Πλωτίνου. Η φιλοσοφική δεινότητα του Πλωτίνου έγκειται στο ότι γνώριζε την πρότερη φιλοσοφική παράδοση και τα ζητήματα που αυτή πραγματεύτηκε. Ο Πλωτίνος επιχειρηματολογεί, αντιτάσσει, αναδεικνύει, θέτει ερωτήσεις και δίνει απαντήσεις σε φιλοσοφικά ζητήματα με έναν τρόπο που επηρέασε τη φιλοσοφία για τους επόμενους αιώνες. Η τριβή με τα κείμενα του Πλωτίνου θα εξασφάλιζε ότι ο αναγνώστης δεν θα μείνει με την εντύπωση ενός Πλωτίνου συνοψισμένου στη φράση “μυστικός φιλόσοφος”. Η μυστική όψη της ιδιοσυγκρασίας του Πλωτίνου –αφ' ης στιγμής και οι μαρτυρίες στα κείμενά του είναι ελάχιστες– είναι κάτι που ο φιλόσοφος πήρε για πάντα μαζί του. Ο Πορφύριος παρουσιάζει τον δάσκαλό του ως έναν άνθρωπο που δεν μιλούσε για τη ζωή του. Τελειώνω την ανάγνωσή μου και επιστρέφω πάλι στην πρώτη αράδα του Αντό: «Τι γνωρίζουμε για τον Πλωτίνο; Κάποιες λεπτομέρειες· εντέλει ελάχιστα» (σ. 93).

Σημειώσεις:

[1] Με εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση και σχόλια του Παύλου Καλλιγά έχουν κυκλοφορήσει από την Ακαδημία Αθηνών: Πορφύριος, *Περί του Πλωτίνου βίου και της τάξεως των βιβλίων αυτού*, 1991. Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, 2006² – *Εννεάς δευτέρα*, 1997 – *Εννεάς τρίτη*, 2004. Να σημειωθεί ότι πρόσφατα κυκλοφόρησε και ο τόμος που περιέχει την τέταρτη *Εννεάδα* του Πλωτίνου: Πλωτίνος, *Εννεάς τέταρτη*, Εισαγωγή – Αρχαίο Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια: Παύλος Καλλιγάς, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2009.

Δημοσιεύθηκε: 12.5.2009

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Παπαχρήστου, Ι.: (Βιβλιοκρισία του:) Pierre Hadot: *Πλωτίνος ή η απλότητα του βλέμματος* (Αθήνα: Αρμός 2007). *Κριτικά* 2009-12, <<http://www.philosophica.gr/critica/2009-12.html>>.